
13 - С А Б А Қ

ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ТАРИХИ ОРЫНДАРЫ ӨТІНІШ, ТІЛЕК МӘНДІ ҚҰРЫЛЫМДАР

1-тапсырма. Мына сөздердің мағынасын түсініп, сөйлемдер құраңыз.

Ежелгі, аймақ, тас дәуірі, билеуші, жаугершілік, атақ-даңқ, өркендеу, ұлан-байтақ, дәреже, даму, өлке, басқарушы, бөлу, шапқыншылық.

2-тапсырма. Жоғарыдағы сөздермен сөз тіркестерін құраңыз.

Үлгі: ұлан-байтақ жер, жоңғар шапқыншылығы, ...

3-тапсырма. Мәтінді оқыңыз. Талдаңыз.

Түркістан

Түркістан (Йасы) – Қазақстан Республикасындағы қала, Түркістан облысы Түркістан қаласының орталығы. Сырдарияның оң жақ жағалауында, Қаратау жотасының етегінде орналасқан. Қаланың іргетасы б.з. 1-мыңжылдықтың орта шенінде қаланған. Археологтар Түркістан қаласының тарихы тереңде жатқанын дәлелдеп отыр. Түркістан қаласының айналасындағы тас дәуірі ескерткіштері – Шоқтас, Қосқорған бұл өңірде әуелгі адам кем дегенде 550 мың жыл бұрын мекен еткенін көрсетеді. Б.з.б. 2-мыңжылдықтан бастап Түркістан қаласы төңірегінде Қазақстанның басқа да өңіріндегідей Андронов мәдениетін жасаушылар тұрған. Түркістанның ежелгі аты – Йасы. Археологтар ертедегі Йасының орны қазіргі Күлтөбеге сәйкес келетінін дәлелдеп отыр. VII–XII ғасырларда Түркістан төңірегін Шауғар өңірі атанған. Бұл өңір Түрік қағанатына қарады. IX ғасырда қарлұқтар мен оғыздардың қол астында болды. Бұл өңірге 809–819 жылдар аралығында Хорасан билеушісі әл-Манун, X ғасырдың соңында саманилік билеуші Насыр жаугершілік жорықтар жасаған. XII ғасырдың бірінші ширегінде қидандар шабуылынан Шауғар құлағаннан кейін, Йасы өлкенің орталығына айналды. Қожа Ахмет Йасауи осында келіп қоныс тепкен кезде атақ-даңққа бөленді. Қожа Ахмет Йасауи қайтыс болған кезде оның қабіріне мазар тұрғызылды. Ол қасиетті орын деген атқа ие болды. Қаланың Ұлы Жібек жолының бойында, Дешті Қыпшақ пен Орта Азияның аралығында болуы адамдардың мазарға тәуәп етуі, сауданың қызу жүруі елді мекеннің өркендеуіне ықпал етті. XV–XVII ғасырларда зираттың төңірегінде ақсүйектер күмбездері салынып, олардың ішінде Рабиға сұлтан Бегім (XV ғ.),

Есім хан (XVII ғ.) күмбездері ерекше маңызды болды. Түркістан Есім ханнан бастап Қазақ хандығының орталығы болды. Сол кезден бастап Йасы қаласы Түркістан деп атала бастады. XVIII ғасырда жоңғар шапқыншылықтары қаланы құлдыратып жіберді. 1819–1864 жылдары Түркістан Қоқан хандығының қол астына қарады. 1864 жылы 11 маусымда Түркістанды Ресей әскерлері жаулап алды. 1903 жылы Түркістанда темір жол вокзалы салынды. 1918 жылы 6–9 қаңтар аралығында Түркістанда Сырдария облысы қазақтарының құрылтайы өтті. Құрылтайда Сырдария облысының Алаш автономиясына қосылған жағдайда Түркістан қаласы Алаш астанасы болады деген шешім қабылданды. Түркістан қаласы – 1928 жылдан Түркістан ауданының әкімшілік орталығы. Түркістанда орта білім беретін мектептерден басқа арнаулы білім беретін оқу орындары бар. 1991 жылы Түркістанда Қожа Ахмет Йасауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің негізі қаланып, қазіргі кезде еліміздегі жетекші білім беру ордасына айналды. Юнеско шешімімен Түркістан қаласының 1500 жылдық мерейтойы әлемдік деңгейде аталып өтілді.

(Ұлттық энциклопедия)

4-тапсырма. Тапсырмаларды орындаңыз.

1. Мәтінді мағынасына қарай бөлімдерге бөліп, тақырыпша қойыңыз, жоспар құрыңыз.
2. Жоспар бойынша мәтінді әңгімелеңіз.

5-тапсырма. Сұрақтарға жауап беріңіз.

1. Түркі өркениеті дегеніміз не?
2. Жалпы түркі өркениетіне қызмет жасаған қандай ойшыл ғалымдар мен жазушыларды білесіз?
3. Тәңірлік наным-сенімді қалай түсінесіз?
4. Тәңіршілдік пен ислам дінін қалай байланыстыруға болады?

6-тапсырма. Сөз тіркестерінің көмегімен бірнеше сөйлем құрастырыңыз.

Кең байтақ, дербес мемлекет, қастерлі мекен, түркі жұрты, түркі тайпалары, түркі өркениеті, құдіретті күш, тұтас ұлыс, ортақ діл мен дін, шежірелі аймақ, әлемнің төрт қиыры, түркілік тәңіршілдік, ислам діні, бірыңғай дүниетаным, шығыстық мәдениет, батыс мәдениеті, түркі ойшылдары, Шығыс Түркістан, Батыс Түркістан.

7-тапсырма. Берілген сөйлемдердің мағынасын талдаңыз.

1. Барлық түркі жұртының әрбір баласы үшін ыстық та қастерлі мекен – Түркістан.
2. Түркістан қаласын алыс-жақын түркі халықтарының бәрі «кіші Меккеге» балайды.
3. Түркістан – екі дүние есігі ғой.

Өтініш, тілек мәнді құрылымдар

Сөйлеу барысында айтылатын ойға сөйлеушінің ықыласын, ойын, тілегін, өтінішін білдіруі **тілек модальдылығы** деп аталады.

Өтініш, тілек мәнді модальдылықты жасайтын көрсеткіштер:

1. **-са, -се екен, -са, -се (дейм) деймін** аналитикалық форманттар арқылы беріледі: *айт-са екен, көр-се екен, демал-са-м деймін, жүр-се деймін.*
2. **-ғай, -гей, -қай, -кей** жұрнағы: *барғайсың, білгейсіз, көрсеткейсіздер* т.б.
3. **-ғай еді (-қай еді, -гей еді, -кей еді)** аналитикалық форманты: *қайтқай еді, көрсеткей еді, алғай еді, біткей еді.*
4. **-са игі** форманты: *сұраса игі еді, білсе игі еді, кешірсе игі еді, келсе игі еді, бітірсе игі еді.*
5. **-са еді** форманты: *бұйырса еді, білсем еді, ұмытпасаң еді, көрсең еді, қонсаң еді, шыдасаңыз еді, ұнасаңыз еді.*
6. **-са/се екен** форманты: *қайтса екен, өтсеңіз екен, келсе екен, ұтсам екен, озсаң екен, қалса екен.*
7. **-са ғой** форманты: *бар-са-ңыз ғой, кел-се ғой, жаз-са ғой.*

Мысалы: *Ойпыр-ай, осының бәрі түсім болып шықса игі еді. Олар келісімшартқа кешікпей қол қойса екен.*

8-тапсырма. Сөйлемнен өтініш, тілек мәнді құрылымдарды табыңыз.

1. Шіркін, осы жылы Бурабай көліне барсам! 2. Сен машинамен келсең, біз бәріміз есік алдына шығып тосып тұрсақ! 4. Ол ертең кездесуге келсе екен. 6. Ойпыр-ай, осының бәрі түсім болса *игі еді*. 7. Археологтар Түркістан қаласының тарихы тереңде жатқанын дәлелдесе ғой. 8. Ғалымдар бұл өңірде әуелгі адам кем дегенде 550 мың жыл бұрын мекен еткенін көрсетсе ғой. 9. Археологтар ертедегі Йасының орны қазіргі Күлтөбеге сәйкес келетінін дәлелдесе деймін.

9-тапсырма. Сөйлемдерді тілек мәнді құрылымдарды пайдаланып аяқтаңыз.

1. Түркістан қаласы төңірегінде Қазақстанның басқа да өңіріндегідей 2. VII–XII ғасырларда Түркістан төңірегі Шауғар өңірі 3. Бұл өңір Түрік қағанатына IX ғасырда карлұқтар мен оғыздардың қол астында 4. Хорасан билеушісі әл-Манун жаулаушылық жорықтар 5. Қожа Ахмет Йасауи осында келіп қоныс тепкен кезде атақ-даңққа 6. Қожа Ахмет Йасауи қайтыс болған кезде оның қабіріне мазар

10-тапсырма. Берілген сөздерге -се екен, -са деймін, -ғай еді, -са игі, -са еді, -са/се екен, -са ғой тілек мәнді құрылымдарды қатыстырып, сөйлемдер құраңыз.

Өлке, қоныс, мазар, түрік қағанаты, билеуші, жорық, орталық, шабуыл, мекен ету.

11-тапсырма. а) шағын мәтіннің идеясын айтыңыз; ә) мәтіндегі сөйлемдерді тілек мәнді құрылымдарға өзгертіңіз.

Түркістан жай қала ғана емес, Еуразияның орталығындағы кең-байтақ аймақта ежелден қоныс тепкен, бүгіндері өз алдарына халық болып, дербес мемлекеттерін құрып отырған тұтас ұлыстың бүкіл болмысының баламасы екен. Содан да болар, түркі жұртының өздері де, алыс-жақын көршілері де сол жұрт қоныстанған ұлан-байтақ аймақты «Түркістан» деген бір ауыз сөзбен бір-ақ атаған. Кейін бұл атау географиялық ұғымға айналып, Шығыс Түркістан, Батыс Түркістан деген сияқты жіктеулерге ұшыраған. Тұтас ұлысты жік-жікке бөлу, бір-бірінен оқшаулау іргеден көз алартқан жат жұрттардың

ежелден үйреншікті әрекеті болғаны белгілі. Мұндай әрекеттердің зардапты жарасы әлі де жазыла қойған жоқ.

12-тапсырма. «Қазақстанның киелі жерлері» тақырыбына эссе жазыңыз.

13-тапсырма. Өлеңді мәнерлеп оқып, қалай түсінгеніңізді баяндаңыз.

Түркістан – екі дүние есігі ғой,
Түркістан – ер түріктің бесігі ғой.
Тамаша Түркістандай жерде туған
Түріктің тәңір берген несібі ғой.

Ертеде Түркістанды Тұран дескен,
Тұранда ер түрігім туып-өскен.
Тұранның тағдыры бар толқымалы,
Басынан көп тамаша күндер кешкен.

Тұранның тарихы бар отты желдей,
Заулаған қалың өрттей аспанға өрлей.
Тұранның жері менен суы да жат,
Теңіздей терең ауыр ой бергендей.

Тұранға жер жүзінде жер жеткен бе?
Түрікке адамзатта ел жеткен бе?
Кең ақыл, отты қайрат, жүйрік қиял,
Тұранның ерлеріне ер жеткен бе?

Шер батса, кім іздемес туған елін?
Тұлпар да көксемей ме туған жерін?
Арқаның ардагері қалың алаш
Тұран да, біле берсең, сенің жерің!
(М. Жұмабаев)

14-тапсырма. Мәтінді оқыңыз.

Ахмет Йасауи – ойшыл, ұстаз, түркі жұртына имандылық нұрын шашқан діни ағартушы, сопылардың пірі (ұстазы). Ол қазіргі Түркістан облысындағы Сайрам қаласында туып, қазақ жерін Үнді, Қытай, Еуропамен байланыстырған Йасы (Түркістан) қаласында тұрды. Йасауидің әкесі – Шайхы Ибраһим сопылық жолды ұстаған діндар адам болыпты.

Йасауи жеті жасында ата-анасынан жетім қалып, Түркістанда апасының қолында тәрбиеленді. Екі ұстазы болған. Бірі – Арыстан баб, екіншісі – Бұқарадағы Қожа Иусуф Хамадани.

Екеуі де дүниеге қызықпайтын, дін тазалығын, адамдық жолын ұстаған кісілер еді. Қожа Ахмет Йасауидың өзі де осы жолды таңдады. Ұстазы Арыстанбаб пен Йасауи жөнінде ел арасында көптеген аңыздар тараған. Онда: Мұхаммед пайғамбар Арыстанбабқа бір түйір құрма беріп, оны Қожа Ахметке табыс етуін сұраған. Арыстанбаб сол құрманы ұртында 600 жыл сақтап жүріпті. Йасауи Арыстанбаб ұстазына деген зор құрметін өзінің «Хикметтер» кітабында баяндайды.

Йасауи – сопылық әдебиеттің өкілі. Ол бүкіл өмірін исламды уағыздауға, шәкірт тәрбиелеуге арнады. Ахмет Йасауидің 90 мың шәкірті болған. Олар ұстазының сопылық ілімін Орта Азия, Анадолы – Түркияға дейін таратып алып кеткен. Ол алпыс үш жасында жер астынан бір кісілік жертөле-қылуат жасатып, «Мұхаммед пайғамбар жасынан асып кеттім, бұдан әрі өмір сүруім күпірлік болады» деп қалған өмірін сол жер астында өткізген. 73 жасында қайтыс болған. Ибраһим, Гауһар есімді ұлы-қызы бар екен, ұлы жастайынан қайтыс болыпты. Қызынан тараған ұрпақтары ішінен шығысқа аты мәлім ғалым, жазушылар шыққан.

Йасауи жер астында отырып, соңғы он жылында «Хикметтер» атты кітабын жазған. Кітабы адамдық, ізгілік жолына үндейді. Адамдардың пейілі бұзылып, заманның азғанына қиналады.

Йасауидың даналық ойлары Баласағұни мен Абайдың пәлсапасының орта тұсында жатыр. Сондықтан да осы үш ойшылдың көзқарастары өте ұқсас. Үшеуі де бір арнадан бастау алып, бір дәстүрден сусындаған. Ол – қазақ әдебиетінің терең тамырлары. Мысалы, Йасауи де, Баласағұни де, Абай да бес нәрседен қашық болуды айтқан.

Йасауи сақтандырған бес нәрсе – мыналар:

Алланың ақ жолын мойындамаудан қашық бол;
Менмен, тәкаппар болма;
Дүние-мүлік үшін арыңды сатпа;
Арамдықтан аулақ бол;
Еріншек болма.

Йасауи «Хикметтер» кітабында өмірде не нәрсе құнды, неден қашу керек, неге асығу керек деген мәселелерге жауап береді. Кітаптың соңында өмірдің ақыры таяу екендігін, енді о дүниеге пейіл беру керектігін жазады.

Түрік жұртында Ахмет Йасауиды құрметтеп, пір тұтқаны соншалық: «Мәдинеде – Мұхаммед, Түркістанда – Қожа Ахмет» деген.

15-тапсырма. Берілген сөздермен тілек мәнді құрылымдарды пайдаланып, сөйлемдер құраңыз.

Хикмет, жұрт, рухани ой санасы, жетім қалу, қызығу, дін тазалығы, сопылық, өкіл, уағыздау, шәкірт, жертөле-қылуат, күпірлік, аты мәлім, ұрпақ, ізгілік, үндеу, пейілі бұзылу, азу, қиналу, орта тұсы, ұқсас, арна, сусындау, қашық болу, мойындау, менмен, ар, арамдық, өмірдің ақыры, таяу, пейіл беру, пір тұту.

16-тапсырма. Мына сұрақтарды топ болып талқылаңыздар.

1. Қожа Ахмет Йасауи қай жерде дүниеге келген?
2. Кім тәрбиелеген?
3. Оның ұстазы кім болған?
4. Өмірінің соңғы жылдарын не себепті жер астында өткізген?
5. Ахмет Йасауидің ұрпағы жайлы не білесіз?

17-тапсырма. Досыңызбен сұхбат құрыңыз.

Ахмет Йасауи сақтандырған бес нәрсе не? Оның «Хикметтер» кітабы не жайында? Йасауи, Абай, Баласағұни көзқарастарында қандай ұқсастықтар бар? Йасауи неден сақтандырған? Түрік елі Йасауиді қалай құрметтейді?

18-тапсырма. Қожа Ахмет Йасауи кесенесінің салынуы туралы халық арасына тараған қандай аңыз, әңгімелерді білесіз?

19-тапсырма. Кестені толтырыңыз.

V	+	!	?
«Бұрыннан білемін»	«Жаңа ақпарат»	«Таңғалдырды»	«Келісе алмаймын. Білгім келеді»